

→ ДРІВНА БІБЛІОТЕКА. ←

Книжочка 14.

ВЕСНЯНІ ВУРІ.

НОВЕЛЯ

ОСИПА МАКОВЕЯ.

Нагороджена на конкурсї редакції „Зорі“.

Ц і н а 10 кр.

ЛЬВІВ, 1895.

Накладом Костя Паньковського.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

В. 1769

→ ДРІВНА БІБЛІОТЕКА. ←

Книжочка 14.

ВЕСНЯНІ БУРІ.

НОВЕЛЯ

ОСИПА МАЮВЕЯ.

Нагороджена на сегорічнім конкурсі редакції „Зорі“.

Накладом Костя Паньковського.

ЛЬВІВ, 1895.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЛНБ України ім. В. Стефаника

01141380 (1)

0.40p

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека

АН УРСР

№ И-35974

ЛННБУ ім. В. Стефаника

И. 32890

На ратуши вибила вже друга година по півночі, а в мешканю сторожа міської школи на передмістю столиці все ще не погасало маленьке світло, котре можна було бачити й з улиці. У просторій комнаті сторожа, котрий сам з жінкою і дітьми спав у кухні, спочивало на простих деревляних і залізних ліжках п'ять учеників. Шестий комірник, ученик севої класи гімназійної, Микола Демидів, лежав також на ліжку біля вікна, однак не спав, тільки при свічці, приліплений до вершка ноги залізного ліжка, читав уважно останні картки грубої книжки, що звала ся „Ідея“. З незвичайною напругою дочитував Демидів книжку. На его змарнілім лиці знати було ненаситну цікавість; з'ниці втомлених очей пробігали скоренько стрічку за стрічкою, зупинюючись довшу хвилину над декотрими гадками.

Остатна сторона! Минає кілька хвилин і Демидів кладе зложену книжку під подушку, гасить свічку, поправляє подушку під головою і покривало на собі — і перше всього чує, що йому дуже холодно в ноги, очі печуть, а голова втомлена болить. Завиваючи ноги

в покривало, він чує ся просто оголомшеним, розбитим, думки, хоч снують ся, але так безладно, що годі їх зібрати до купи.

За кілька днів у Демидова має бути сповідь великодна, а ту нині могуча „Ідея“ знівечила у нього і так уже не дуже тривку віру не тільки в сповідь, але в ціле посмертне житє, у все те, в що вірити єго навчали. Будинок віри, ставляний у нього змалку до дваїццятого року жита, хоч уже мав деякі щерби в мурі від сумнівів, тепер нараз розсипав ся зовсім в румовище до самого споду так, що й надія на на праву єго пропала.

Микола Демидів був цікавий до книжок. Читав усе без розбору, що попало під руки, що міг роздобути у товаришів. Рік перед тим побожний наче чернець, такий совістний при сповідях, що нераз признавав ся до гріхів, яких навіть не розумів, а певно не зробив, під впливом одної поезії влав на оригінальну думку, зложити собі свою окрему молитву, щоби тільки не молитись після готових взірців молитвослова. І зложив собі молитву, перемішану поетичними зворотами, в котрій перша була просьба до Бога за здоровле родини, відтак за Україну-Русь, а вкінци й за себе. Відмовляючи сю молитву, Демидів попадав у такий побожний настрій, мав таке погідне, святе лице, що товариші, замітивши се, назвали єго черцем.

І отсе той чернець по не цілім році почув ся тепер крайним безбожником. Хоч і на думку єму не приходило, перечити істнованє всемогучої сили, щб править цілим свїтом, але віра у все те, що „люди видумали“, у нього щезла. Відзивали ся ще в єго душі протести против безвіря, знані єму з науки релїїї та з иньших книжок, але „Ідея“, велика, могуча „Ідея“

мов динамітом розсаджувала всі підвалини та стіни будинку віри; всесильний сумнів мов вихор розкидав румовище — і на місці віри осталась безодня, якась чорна пропасть, з котрої звільна мало щось повстати.

Але що мало повстати? Сьвідомість правди і своєї людської гідности. Хоч Демидів поняття правди і людської гідности не розбирав, але чув невиразно, що сьвідомість того має з нього зробити „чоловіка“. Розум і тільки розум — найвисший повелитель на землі, а сама земля то місце для неба і пекла.

Здає ся Демидову, що повинен радуватись такому відкриттю, він навіть справді усміхнув ся, згадуючи давню свою наївність, але приходить друга хвилина, і єго молодий ум починає лякати ся, сумнівати ся, немов єму чогось жаль, немов не рад, що відкрив єю нову правду, котра єго так зворушила. Якесь невиразне зневіре в жите обнимає єго ум, якась самота огортає єго душу. Перше тасмною думкою сятав у безконечність, поза могилу, а теперішня сьвідомість така проста, така непоетична...

І повстають в утомленій голові молодого ученика суперечні думки, котрі між собою борють ся, перемагають ся. Совість докоряє розумови, розум згорда відповідає совісти і серцю, душа спокою не має.

Голосний дзвінок годинника звіщає третю годину. Третя година! Пора спати; рано до школи треба йти... Демидів рішив ся заснути, але ум єго, мов розгонне колесо при машині, вже без мотора-волі, снував дальше думки, котрі щораз ставали невиразнійші. Сильнійші і яркійші думки мара сумніву замотувала в свою сітку, відбирала їм силу — поки вкінці зі всего остались тільки сонні мрії, независимо від волі молодого студента.

Демидів заснув твердо — і в душній комнаті розлягалось тільки рівномірне сапанє сплячих хлопців, перебиване голоснішим тиканєм стійного годинника...

Не снідавши, бо не було що, Демидів пішов до школи. Не була се у него новина не снідати; бувало, цілими тижнями ходив натще до школи, бо невеличкий заробок за лекції не вистарчав на всі єго потреби. Сильне єго тіло зносило такі недостачі покищо безслідно, бо хоч Демидів був з лиця марний, але ніколи не нарікав, що нездужає.

Прийшовши до школи, взяв ся пильно переробляти аналітику, щб припадала на першу годину науки. Арифметика і геометрия були для него найтруднішими предметами, годину математики вважав він для себе мўкою і з резигнацією приймав всякі докори професора Греблянського, котрий всю єго неохоту до математики брав тільки на карб лїнивства.

Голосний дзвінок шкільний звістив осьму годину, гамір на коритарях і в клясах затих, а до севої кляси увійшов повагом блідий професор Греблянський з рудим заростом, званий учениками Льюаритмом. По молитві, записавши тих, щб не були в клясі, в катальої, професор Льюаритм виняв з кишенї книжочку і став єї переглядати. Звиш сорок учеників, мов на знак, похилились над своїми книжками та зошитами, як би в послїдній хвилі бажали навчити ся всего того, чого не знали. Демидів припав цілим тілом до лавки, немов бажав скрити ся, вдивив ся у фігуру в книжці, котрої не дуже й розумів, і ждав. Хвиля була прикра. Професор орієнтував ся у списї своїх учеників та обчислював, кого кілька разів питав.

— Ну — відізвав ся зкінци Греблянський — най нам Демидів покаже, як він розуміє аналітику.

Демидів вийшов з лавки, взяв губку і крейду в руки і станув перед таблицею.

— Поясни мені трансформацію координат.

Демидів нарисував на таблиці дві лінії поземі і три простовисні, поназначував їх буквами і почав пояснити:

— Трансформація се така операція, що із знаних координат якої точки виводить ся координати сеї точки до другої системи координат. Маємо три випадки. Перший такий: нові осі рівнобіжні до давних...

Демидів пояснив перший випадок трансформації координат. При другім не міг дійти до ладу. Сінуси і косінуси ставив, де не треба, і виходила дурниця.

— Ну, а третій випадок? — спитав професор солодко.

Демидів пробував сяк і так, — не йшло.

— Отже сядь собі, синку, маєш третю! — рішив професор.

Демидів поклав губку і крейду на сталець і пішов у лавку. Але не вспів ще усїсти, як Греблянський знов покликав его:

— Покажи-но ти мені свій зошит, чи ти собі записуєш, що я традюю.

Демидів вийшов з лавки і подав свій зошит Греблянському. Той перекинув кілька карток і скрикнув:

— Так то ти записуєш! Підчас моєї години рисуєш собі всякі дурниці! То так виглядає трансформація координат?!

Обурений професор показав цілій клясї одну картку з зошита Демидова, на котрій була нарисована велика осяляча голова в окулярах, з людським толубом. Сей

дивний осел ніс під пахою велику купу книжок, на котрих виділи написи: Математика, Латина, Грека, Учебник денунцияції.. Ціла кляса засьміяла ся.

Не приглядаючись рисункови ближше, Греблянський кинув зошитом Демидови в очи.

— Ну — каже — підпиши ся сам під тим рисунком, щоби кождий знав, хто се. Я тобі кажу наперед, що до матури не долізеш. Шезай мені з очий!

Демидів підняв зошит з підлоги, вернув зі спущеною головою в лавку, сів, розгорнув зошит перед собою і майже несвідомо став олівцем мазати на чистій картці. Рівночасно думав про наслідки злої ноти і поводив олівцем, зпід котрого за хвилию явив ся рисунок дерева, одного, другого, далі хрест при дорозі, горб якийсь, схід сонця, пастух — все те тільки в головних начертах. Демидів не дивив ся, як его товариш поясняв гладко всі три випадки трансформації координат, тільки щораз більшу увагу звертав на те, що рисував. Вкінци все те перечеркнув навхрест та замкнув зошит. З мимовільним страхом підняв очи на таблицю, сховав ся незначно за плечі товариша, щó сидів перед ним, і слїдив за рухами ученика, котрий, недовго думаючи, писав формулку за формулкою, з чого Льюїаритм був очевидно рад. Демидів дивив ся на таблицю і зовсім не міг зрозуміти, яким чином

$$x = a + X \cos \alpha - Y \sin \alpha,$$

хоч се було для всіх таке зрозуміле. Прибитий, сумний, утомлений по невиспаній ночі, немов без духа просидів Демидів до кінця години і аж лекше відітхнув, коли сторож задзвонив на девяту годину.

Професор вийшов з кляси, а Демидів опер голову на лавці і немов зібрав ся спати. Суєїд мав якесь діло до него, та він тільки махнув рукою і не відпо-

вів нічого. Не зважав ані на те, як товариш Дячок vulgo Безрогий рухав ухами та шкірою на власній голові і знаменито вдавав, як квичить в ріжних потребах паця, з чого ціла кляса сьміяла ся, — ані на те, як товариш Білий, щó нині дістав також злу ноту з аналітики, грозив перед всіма, що Льюгаритмови голову розібе, о чім иньші товариші дуже сумнівали ся.

Лише ученик Володимир Лужицький, гарно прибраний, пристойний хлопець, зміг вивести Демидова з его задуми. Присів ся коло него і шепнув:

— Чого ти, Микола, так посумнів? Гризеш ся одною двійкою? Дурниця!

Микола мовчав.

— Прийдеш нині на концерт?

— Розуміє ся — відповів Микола, не підводячи голови з лавки.

— Нового члена маємо — шепнув Лужицький.

— Хто він?

— Білий. Завзятий хлоп!

— А певний він? — спитав шепотом Демидів.

— О, розуміє ся! — запевнив Лужицький.

Лужицький хотів ще щось сказати, але до кляси ввійшов професор Дубровський з купою зошитів під пахою. Лужицький усів на своїм місці.

Дубровський розібрав ся, поправив на носі окуляри і став ходити по клясі.

— Кілько разів говорив я вам, як обрабляти вільну тему — почав він — а більша частина з вас таки ще не знає, що писати і як. Фантазия у вас убога, мов у студента з першої кляси — та що я кажу? у них з першої кляси вона далеко богатша, як у вас. Чутя у вас нема ані дрібки. Замість розвивати ся, ви стуманіли!... Задачі пишете сухо, мов би думок вам

не ставало, мов би думати не вміли. Що ви робили попередніми літами?... Адже тема була не така трудна і не така невдячна: „Нагинай дерево за молоду, коли хочеш, щоби просто росло; учи дитину змалку, коли хочеш, щоби з неї вийшов характерний і розумний чоловік“. Чи ви того не можете зрозуміти?... Демидів!

Демидів підняв ся зі свого місця.

— Мушу тобі прилюдно сказати похвалу. Твоя задача найгарнійша, найлучше оброблена. Сьмілі думки висказав ти... Я ніколи не жадаю від вас — звернув ся професор знов до учеників — щоб ви вміли тільки *iurare in verba magistri*, а не мали своїх думок. На те ви вже старші ученики, щоби й свою думку мали і сьміло вповідали... Чому ти, Демидів, не віриш тим „огородникам“, щб беруть ся дерево нагинати? Ану, прочитай свою задачу в голос.

Демидів став читати. У вступі задачі писав про народну філософію в приповідках, котрі досить часто висказують взгляду правду, а то іноді й з етикою не в згоді. Перейшовши до теми, описав з іронією огородників таких, щб як стануть нагинати деревину, то й зломлять звичайно. Буває дуже часто: ті, щб беруть ся нагинати других, самі не ростуть „просто“, отже й не повинні дивувати ся, коли молоді люди не раз противлять ся їм. Відтак пояснив, як розуміє „нагинанє“, чи воно часом не шкодить деревині, коли воно потрібне, і хто взагалі нагинає деревину. Не лиш огородники, але й обставини. Взавши приклад зі знаного собі студентського життя, розповів, як перше всього недостаток, брак опіки, прикладу, сердечности, нагинають хлопця так, що з него виростає зовсім не те, чого собі злучайні керманичі его вихованя бажали.

Спостереження Демидова були бистрі, дуже часто правдиві, а заправлені то щирим жалем, то іронією, робили вражінє на цілій клясі. Демидів скінчив уже читати задачу, а професор Дубровський все ще мовчав. Відтак станув перед Демидовим і спитав єго:

— Чого ти нині такий блідий?

— Я читав до пізна в ночі — відповів Демидів.

— Чому-ж не читаєш в день?

— Не маю часу.

— Як то? не маєш часу?

— Маю лекції, котрі мені забирають вільний час.

— Чи з того жиєш?

— З того.

— І не маєш ні звідки помочи?

— Тепер ні.

— Чим твій батько?

— Ткачем. Тепер се ремесло не поплатне; а ґрунту в нас мало.

Професор Дубровський став роздавати зошити, причім кождому ученикови відчитував свої замітки і поясняв. Демидів тимчасом на білім місци книжки рисував козака в широченних шараварах.

Роздавши задачі, Дубровський став говорити на тему, порушену Демидовим. Говорив про ідеали молодіжи, про їх недостачу досьвіду, про їх охоту не слухати нікого, судити старших і вдавати дуже розумних. Відтак розповів, як повинен виглядати „огородник“, що має виховувати молодіж. Він, звістно, може також помиляти ся і замість нагинати, ломити завдатки на характери, але ученик семої кляси знає вже, що то таке совість, змаганє до правди, отже, слухаючи других, повинен після своєї найлучшої волі і розуміння служити правді і старати ся мати чисту совість. Від-

так навів професор багато прикладів з життя, то веселих то сумних, щоби ученикам вияснити понятє чести і совісти.

Ученики, крім кількох, слухали незвичайно уважно сеї бесіди. Демидів чув ся піднесеним на души, забув докори Льоґаритма і розважав добре слова педагоґа. Година науки минула так скоро, що ученики і не замітили.

Коли Дубровський вийшов з класи, Демидів взяв Лужицького під вікно і спитав тихо:

— Ти читав „Ідею“?

— Ні. Що се таке?

— Дуже цікава книжка; всю віру нівечить зовсім.

— А ти Дрепера читав?

— Ні. Маєш може у себе?

— Маю. Дам тобі.

— Знаєш, Володку, — говорив Демидів до товариша — коли так собі розважаю все, бачу, що не можу бути сьвященником. А мені здавало ся, що нічим иньшим не буду. Родичі все казали...

— Ну, звичайно, твої родичі не розуміють, як то прикро грати комедію через ціле житє, продавати за хліб свої пересьвідчення.

— Що за дивні річи в сій „Ідеї“! Так тебе рішучо пересьвідчує, так руйнує все те, в що ти доси вірив!... А таки годі зараз з тим всім погодити ся... Автор там і каже на вступі, що незвичайно трудно освободити свій ум, коли віра загорнула в свою сітку всі понятя чоловіка і чутя. Нещасний лякає ся перед кождим роз'яснюючим промінем. Хто вірить, не повинен ніколи питати ся, длячого? А ту наука поступила, помильні основи падуть, чоловік бе ся з думками, не знає, за ким іти, чи за розумом, чи за

вірою, таємні чутя душі мов сполохані курята ховають ся під крила розуму, а розум немилосердний кричить: „не бій ся!“ Та трудно-ж не лякати ся, трудно не чути неспокою...

— Який тобі спокій може дати віра в те, чого не розумієш? — спитав рішучо товариш.

— Коли-ж бо й розум не дає мені на все відповіді — нарікав Демидів.

І пішла між молодими приятелями горяча розмова про загадку істнованя, над котрою тільки філософів думало. Лужицький говорив так, як би певно знав, що боронить правди; Демидів сперечав ся, випитував, як би шукав відповіді на різні свої сумніви. Знати було, як в тім молодім умі сумніви і великі гасла, немов та весняна буря, одні засіви замулювали, другі скроплювали животворним дощем; збирались разом у грізну хмару то знов розходились спокійно, даючи приступ веселим проміням сонця.

Прихід старого катехита перебив горячу розмову приятелів, котрі розійшлись до своїх лавок. Катехит ходив задуманий по класі, від часу до часу ставив деякі питання ученикам, ученики читали відповіді з книжки, а він походжав дальше по класі, не зважаючи на нікого...

На обід ходив Демидів від кількох літ до людвої кухні, де харчувались різнородно одягнені люди. Були там і якісь збіднілі панки в циліндрах і студенти і робітники, щό літом без блюзи приходили на обід. Всіх очевидно не стати було на дорожші обіди, тому дешева людова кухня була для них добродійством.

За оловяний значок, котрий коштував десять центів, дістав нині Демидів росіл, кусень мяса з фасолею

і хліб. З тим обідом упорався він за десять хвиль і вдоволений пішов до дому.

Дома молоді комірники сторожа користали з вільного часу, бо була субота і не треба було по полудні йти до школи, отже збиткували і радили над тим, куди би піти на прохід. Лише один, сирота по священику, грав на цитрі, за що Демидів все його дуже любив. Ідеалом у Демидова було купити собі цитру і навчити ся грати. Як то приємно! які ті акорди на цитрі м'які та любі! Він справив був собі тому два роки дешеву скрипку і вже грав, як сільський музикант, та склала ся така нещаслива пригода, що в сумерку один товариш його сів на скрипку, що лежала на кріслі, і роздавив її на тріски... З того часу Демидів не міг уже доробити ся власного інструменту; однак скористав пізнійше з нагоди, що мешкав з грачем на цитрі і привчив ся вже грати деякі лекші вправи. Але й тепер власної цитри не міг собі купити, часу вільного мав щораз менче і помалу годив ся з думкою, що мабуть ніколи не буде вміти грати на ніякім інструменті.

Усів собі на своїм ліжку, опер голову на руки, глянув на свої черевики і взяла його цікавість придивити ся їм ближше. Підніс ногу і на велике своє счудованє замітив, що підшва черевика вже зовсім протерла ся, діра трохи не наскрізь. Оглянув черевик з лівої ноги — сей був ще цілий. Здало би ся дати направити черевики, та гроший нема. Добре хоч, що весна та в ноги не зимно... Відтак витяг зі скрипки блюзу, оглянув її, взяв іглу і нитку і став зшивати одно місце, що розпороло ся. Шив зручно, мов кравець, а товариш вигравав ему притім якісь дуже меланхолійні композиції. Микола нераз на хвилину пе-

реставав шити, а слухав музики з іглою в руці. Зашивши блюзу, вичистив її щіткою і зараз одягнув. З черевиками рішив заждати до першого дня сліду-ючого місяця...

Походивши троха по хаті та подумавши, сів за стіл та став відрисовувати образ з одної німецької часописи, котру випозичив собі з академічного товариства. На образі видко було дуже романтичну околицю зі старинним замком, баштами та грубезними мурами. Демидову подобався дуже сей образ; він рішив відрисувати его і збільшити ним свою убогу галерію образів, що красувалась у него над убогим ліжком. Був там портрет Шевченка роботи Демидова, два красвиди і кілька малих друкованих портретів ріжних письменників. Образи більші не були уняті в рами, бо Демидів не мав на се грошей.

Рисував з годину, а о третій пішов на лекції до своїх учеників, котрих мав три. Два з них були сини сьвященика, вчили ся добре і не завдавали Демидову великого клопоту. Побувши у них дві години, Демидів пішов далекими улицями до свого третього ученика, з котрим мав багато роботи і гризоти. Був се ученик пильний, але не талановитий, хоч батько его все казав, що він тільки лінюх і не хоче вчити ся. Нераз і Демидову докоряв, що потурає синові.

Вже була сема година, коли втомлений молодий учитель майже біг на означене місце, де мав відбутися концерт. У двох товаришів, що винаймали окрему хату, сходив ся вже від двох літ тайний кружок гімназіяльний, котрий мав свою окрему бібліотеку, вибрав старшин, уряджував ріжнородні відчити і концерти для себе і так доповняв собі науку шкільну.

Нині обходили члени кружка пам'ять Шевченка концертом, урядженим власними силами.

Демидів застав уже зібраних з трийцять членів кружка, то старших, то молодших. Прийшов саме в ту хвилину, коли старшина відбирав слово чести від нового члена кружка, Білого, котрий обіцяв держати все в тайні. Білий виховував ся кілька літ під проводом духовних осіб в однім інституті, з котрого єго вкінці прогнали, бо нарушив кілька разів інститутську карність. Се прогнане мало на него такий вплив, що він небавом став славний яко крайно вольнодумний чоловік. Се подобало ся провідникам тайної студентської громади і вони постарали ся притягнути єго до себе. І отсе прийшов він на концерт кружка.

Був то концерт, якого не доводить ся бачити ширшому сьвітови. На сосновім, немальованім і незакритім столі стояли приліплені дві сьвічки, бо господарі не мали ліхтарів. Портрет Шевченка висів против стола на стіні, украшений зеленю, котру понаносили товариші. Публіка сиділа на двох ліжках, на двох кріслах, на двох скринках і на валізі. Кому не ставало місця, той стояв не нарікаючи.

Між публікою був настрої поважний. Коли дев'ятьнайцятилітній приятель Демидова, Лужицький, пішов за стіл, всі замовкли. Молодий бесідник підніс у своїй промові найбільше вольнодумність Шевченка, доказуючи єї ріжними цитатами з поезій великого поета. По промові сьпівав хор, в котрім взяла участь половина зібраної публіки, відтак була деклямація, гра на скрипці, відчит, що мав роз'яснити зборови „Сон“, котрого — після слів прелетента — не зрозумів навіть професор літератури на університеті, вкінці грав один член на цитрі і знов сьпівав хор.

Підчас концерту були двері комнати замкнені на ключ і вікна також мимо задухи не отвирали ся, щоби сьпіву не було дуже чути на улицю. Шевченко у великій кучмі на голові дивив ся з портрету своїми розумними очима на зібраних та немов рухав своїми великими вусами, мабуть тому, що усміхав ся.

По концерті почалась діскусія над вступною промовою і над відчитом. Кождий майже з товаришів виясняв, як треба розуміти Шевченка. Діскусія перейшла небавом на поле релігії і ту настала суперечка, в котрій товариші старали ся переговорити один другого. Відтак виринула справа соціялізму, котра здавала ся всім зовсім ясною, далі появились теорії Дарвіна — і все то зворушало уми молодечі. Спершу один говорив, а другі слухали, але при кінци потворили ся малі групи, котрі між собою спорили, переконували себе та воювали преріжними доказами. Зачуті або прочитані гасла побивали зовсім неочитаних та недосьвідних, котрі небавом замовкали, пересьвідчені о своїй наївности...

На однім ліжку сиділи Демидів, его приятель Лужицький і новий член „Кружка“, Білий. Білий дивував обох своїми сьміло висказуваними гадками, так що Демидів нераз спиняв его і жадав доказів. Новий член обурював ся, що его не розуміють, і сипав шумні фрази, котрі вкінци надоїли й Лужицькому і він назвав їх блятою. Зійшли на справу віри і ту вже оба приятелі вичитаними арґументами побили Білого, котрий богато річий не розумів. Амбіція бувшого вихованця інститутського застала его нараз перекинути ся у ворога безвіря, бо зміркував, що лише таким способом буде рівно сильним противником. Демидова і Лужицького се обурювало, назвали его просто дурнем і стали доказувати, що люди силу природи звать Бо-

гом. Під сьвіжим впливом „Ідеї“ Демидів назвав ріжні оповіданя біблійні неправдивими, лютив ся на інквізиторів, на Торквемаду, на всіх „тиранів“, що велику ідею любови ближнього звели на пусту фразу, обурював ся на інституції чернечі і т. п. Говорив так плавно і переконуючо, хоч не все льоґічно, що який був Лужицький очитаний, знав Ренана, Дрепера, Дарвіна, навіть Маркса і пньших, а сам радо слухав проречистого приятеля.

Білий, збитий з дороги, слухав того мовчки, а вкінци серед найбільшого ораторського одушевленя Миколи, каже:

— Пора вже до дому.

— Чекай — опинив єго Демидів — а знаєш ти, як виглядала справдїшна потопа сьвіта?...

— Єт! що то мене обходить? — відповів Білий, шукаючи за капелюхом.

— Не хочеш знати, то обїйде ся. А варто знати! Однак справдї, вже пізно; пора йти? Ти йдеш? — спитав Демидів Лужицького.

— Іду. Може би ти пішов зі мною на вечеру?

— Не маю гроший.

— Я за тебе заплачú.

— Не хочу. Я тобі й так уже винен гульдена, а не знаю, коли віддам.

— Не жури ся, Миколо, я маю гроші. Коли хочеш, то ще тобі позичу. Ти певно потребуєш?

— Коли я не потребував? Нинї навіть на вечеру не маю.

— Ну, бачиш, який ти! Ходи!

Попрацавшись з товаришами, оба приятелї вийшли на улицю.

— Я тобі дам заробити — почав Лужицький. — Нарисуєш мені портрет одної панни.

— Твої? — спитав з усміхом Демидів. — Може тої Галі, що ти мені розповідав?

— Єї. Я роздобув фотографію і хочу їй на Великдень зробити несподіванку великим портретом.

— Добре, я нарисую. Таким способом відроблю довг. Дуже добре.

Демидів і Лужицький були собі приятелями, хоч між їх вихованнями була велика різниця. Демидів — син селянина, був неповоротний, небувалий між людьми, носив ся убого та й бідував, як велика частина нашої молодіжи бідує, дорабляючись становища. Лужицький, син висшого урядника на провінції, належав до паничів, щó все мають чистенькі ковнірці і маншети, нові гарні краватки зі шпильками, і нову, невитерту одєжу. Він бував між людьми і нераз розповідав Демидову, як бавив ся на вечерках та на празниках у свояків-св'ящеників. Хлопець був горячий і поривистий, коли Демидів тільки в хвилях одушевлення ставав таким, а впрочім здавав ся немов би байдужим на цілий світ.

Лужицький завів Демидова до реставрації, з чого той був дуже нерад, бо лякав ся, щоби хто з професорів їх не побачив. Успокоїв єго приятель словами, що ту жаден „бельфер“ не заходить, і оба засіли до вечері.

Відтак показав Володко фотографію своєї дівчини. Миколі дуже сподобала ся панна Галя. Щасливий Володко розповідав з одушевленєм, які в єго коханої чудові очи, які уста малинові... казав, що має охоту осьвідчити ся. Демидів відраджував легко, бо, каже, вязати ся так за молоду мабуть непрактично. Володко

протривив ся тому, грозив, що як вона не схоче на него ждати, то смерть его і єї. Ся думка наполохала Демидова і він став розважати приятеля.

Важна річ при тій цікавій розмові була така, що голодний Микола з'їв добру вечеру і випив навіть три склянок пива, від котрого зараз почала боліти его голова. Старав ся навіть курити папіроса, котрого ему подав Володко, ало теж відложив его на бік; казав, що не привик курити. Тимчасом Володко пускав залюбки колісцята диму з рота.

Небавом захотіло ся Демидову спати. Лужицький висьміяв его, що такий сплюх, дав ему два гультени завдатку на портрет і фотографію, котру Демидів дуже обережно сховав у нотатку, і, розплатившись, оба вийшли з реставрації.

Була вже близько одинадцята година, коли Демидів поклав ся в ліжку і за кілька хвиль твердо заснув.

В неділю по екзорті Микола приготував ся з завданих лекцій, а відтак взяв ся рисувати портрет Володкової панни. Товариші домашні, Миколів господар — сторож школи, а найбільше его жінка, дуже були цікаві знати, що се за панна, але від Миколи годі було видобути тайну. Він рисував крейдкою по папері і не багато відзивав ся. Вийшов на обід на пів години, а відтак рисував знов аж до самого сумерку.

Коли під вечір прийшов до него Володко, аж здивував ся, побачивши гарне личко своєї любки, вже майже викінчене на папері.

— Як жива! — сказав одушевлений. — Дам опрарити і завезу їй на Великдень

На радощах взяв знов Демидова на вечеру і розповів ему докладно, як бавив ся з панною Галею на

Різдво. Микола замітив, що рисуєчи портрет Галі з фотографії пізнав добре, які в неї правильні риси лица, які очі бистрі, які ушка маленькі, а волосє буйне, — все мов у грецької статуї.

— Але кілька вона має літ? — спитав ще Микола.

— Здає ся, сімнайцять. Певно не знаю.

— І вона буде на тебе ждати?

— Але-ж буде, певно буде ждати. Як тільки скінчу права, зараз оженю ся.

Оба молодці стали собі укладати пляни на будуче. Демидів не знав, що з него буде; знав лише, що сьвящеником не може бути. Поки-що збирав ся їхати на Великдень та журив ся, що не має сьвяточної одежі; прикро ходити обдертому по ріднім селі, а вже до місцевого сьвященика, щó має доньки, таки зовсім годі буде зайти. Володко обіцяв Миколі помогти в тій потребі і позичити єму своєї одежі, ще майже зовсім нової, бо сам має до вибору. Та обіцянка дуже вразила Миколу; оба приятелі були однакового росту; отже одежа з одного могла придати ся на другого.

На другий день по полудни була сповідь. Микола бив ся з думками, що чинити. Володко радив зробити так, як він: сповідати ся, щоби сьвященикови дати картку, потрібну для контролі, але не причащати ся. Демидів пристав був спершу на сю думку, та коли став розважати свої гріхи, совість обізвала ся в нім. Ту чоловік сповідав ся зі своїх гріхів і разом мав намір обдурити власть шкільну на другий день... На таке обманство Демидів не міг пристати. Що буде то буде, думав собі, хто не вірить у сповідь, не повинен сповідати ся. Отже й не пішов до церкви, тільки докінчував портрет дівчини. Потішав себе тим, що старий катехит не буде своїм звичаєм

контролювати карток і не замітить, що Демидів не сповідав ся, тим більше, що з науки релігії все мав дуже добрі ноти. Під вечір пішов на прохід у ліс. Збирав весняні ранні квітки, приглядав ся пукаючим брунькам на деревах, одній групі дерев, що здала ся ему дуже живописною, і пізнім вечером вернув до хати.

Рішившись не йти до причастя, Демидів полежав собі довше в ліжку. Відтак зляв молоком готовий портрет дівчини і перед полуднем заніс его Лужицькому, від котрого дістав решту заплати. Вертаючи стрітив професора Дубровського. Поклонив ся ему мимоходом, але професор здержав его і сказав:

— Довідаю ся, що ви маєте якийсь свій тайний кружок студентський. Дирекція гімназії знає се, отже порадь своїм товаришам, щоби завчасу спрятали, що непотрібне, та перестали бавити ся, чим не вільно. Більше не кажу, сам голову маєш.

Демидів дивив ся зі страхом на професора, відповів переляканим голосом: „Добре, я скажу“, і вже збирав ся йти.

— Чекай — здержав его Дубровський, витягаючи свій портфель — ти бідуєш, потребуєш помочи. Не маю багато, але що можу дати, то прийми.

Демидів відступив ся від професора і руки сховав майже поза себе.

— Я дякую, я... мені не потрібно...

— Ну, ну, все те гарно, але ти потребуєш; я бачу.

І не питаючись, Дубровський захвав незаметно засоромленому Демидову банкнот в кишеню блюзи, сказав „будь здоров!“ і пішов своєю дорогою.

Зворушений і несподіваною вісткою про відкрите „Кружка“ і ласкою доброго професора, Демидів побіг

чим скорше до товаришів, у котрих сходив ся „Кружок“, а відтак всі три розбігли ся до иньших членів. Не минули ще дві години, а кількасот книжок з бібліотеки „Кружка“ розбрились по цілім місті; їх місце в шафі бібліотечній заняла одежа наляканих господарів хати. Всіх членів „Кружка“ напав великий страх. Лужицький і Демидів, а найбільше Білий, зійшовшись, нарікали на неосторожність та дивували ся, хто би то міг донести дирекції гімназії.

— Що-ж ми злого зробили? — дивував ся Демидів, стоячи з товаришами під вікном в клясі.

— Га! — казав Білий з якоюсь таємною міною на лиці — ти знаєш, се було тайне товариство, що ширило соціялізм і атеїзм, а то не всім подобає ся...

Але дві пополудневі години шкільні минули спокійно, директор не кликав винуватих. Дивувало се членів тайного „Кружка“, і тішило і непокоїло. Демидів застановляв ся довго над можливими наслідками слідства і страх, що дирекція дізнає ся про его вольнодумні бесіди та про опущене сповіди, не давав ему ані робити ані спати. У него була вже на совісти одна провина, а іменно він читав раз повість підчас екзорти, за що відсидів три години в карцері, отже тепер нові, ще більші провини гризли его, бо могли мати для него немилі наслідки. Потішав себе тим, що чей професори простять ему, бо хоч він був лихий математик, але все-ж числив ся до учеників лучших, а декотрі професори, то навіть очевидно любили его, от як Дубровський, що майже ніколи не питав его устно, тільки судив після задач. Для сих професорів Демидів працював радо; до одного Греблянського

чув якусь ненависть в серцю, котра єму невинну математику зробила зовсім осоружною.

Минуло кілька днів, а справа „Кружка“ мов у воду канула. Говорив раз щось Дубровський в класі, що се таке донос, як підлі суть доносі, що зраджують своїх товаришів, але навіть ті, що знали про „Кружок“, не розуміли, до кого професор піє. Лужицький з Демидовим застановляли ся відтак над словами професора, здогадували ся, що хтось їх зрадив, але хто такий? не могли вгадати. Розважали ще й се, чи дирекція гімназії може дарувати їм таку провину. Була чутка, що хоче членам „Кружка“ дати тільки осторогу і напімнене...

І так непевні своєї долі роз'їхали ся члени тайного „Кружка“ на Великодні Сьвята. А тимчасом одна часопись, що мала в суспільности не дуже добру славу, заговорила про лихе виховуванє молодіжи, про тайні „Кружки“ соціялістичні і атеїстичні в одній гімназії, про недогляд дирекції і т. п. Ніхто з членів тайного „Кружка“ не знав того, як ся статя часописи затроїла директорови гімназії цілі Сьвята Великодні... І жінка і діти і слуги директора дивувались тоді єго великому пересердю...

Щасливо і безжурно проводив Микола вільний час в родиннім селі. Кілька днів працював в огороді. Минувшими літами засадив був там деревину рядом, заложив альтану під черемхою, навозив ся тачками землі, щоб вирівнати долівку альтани, вирізав стежку в мураві і сам радо просиджував підчас вакацій в огороді. Тепер приїхавши, застав всю свою роботу зруйновану. Лавок в альтані не було, мати запалила ними в печи; молоду деревину поломила худоба, а сухе,

поломане бадиле зіля разом з купою зівялого листа та з болотом застелювало альтану. Зажурило се дуже Миколу. Він сварив ся з братами і сестрами, що так не розуміють ся на красі і вигоді альтани, що худобу пускали в город та дозволили поломити молоді каштани і акації. Пояснили єму, що в пізну осінь і тепер на весні треба було худобу вигнати на траву в городі, а худоба, звичайно, дурна, не розуміє ся на панських примхах, на „гальтанах“ та „вакаціях“.

Микола розсердив ся, махнув рукою і взяв ся направляти альтану. Поробив сїдала з мурави, понасаджував знов кільканайцять деревин, вимів листє, вирівнав землю, вичистив стежку і тільки не брав ся ще сїяти цвєтїв, бо раз, було завчасу, а друге, не мав насїня. Але умовив ся з одною сестрою, що пришле їй насїне, а вона нехай засїє. Сестра вияснила єму, що в тїни альтани не можуть всі цвєти вдати ся; їм треба сонця. Се пересьвідчило Миколу і він заложив біля альтани грядку на цвєти, де промінї сонця мали приступ. А довкола альтани, де справді було вогко, засадив лозу наохрест.

Та робота заняла єму три дні. Упоравшись з нею у великодну суботу пішов межею в поле. Тепле весняне сонечко зогрївало ниви, зеленїючі буйними засївами. За полем на пасовиську молоді пастушки зчіпили ся за руки і грали гагілку, мов пробували, чи не забули сї. Веселий, дзвінкий голос дитячий лунав аж у недалеїм лїсі. Микола приглядав ся дітям хвилину, а коли ті помітили єго і замовкли, пішов у лїс, щоби не пребивати дітям забави. Усїв собі на бєрезі лїса против сонця та й довго дивив ся задуманий то на поля, то на лїс, то у воздух, де доконче бажав відкрити

жайворонка, щó щебетав понад полями. Але не побачив божого співача, так у гору збив ся...

Досвіта на Воскрéсенє Микола був одним з перших коло церкви. На дворі щó лиш свитало. Жайворонки над недалекими полями величали ранішними піснями Творця всіх сьвітів, а голос їх чути було аж коло церкви. Ту стали збирати ся чорні постаті селян; у сутіни тільки знати було, хто в кожусі, а хто в кафтані. Селян було більше, як селянок; мабуть господині порались дома, а діти ще спали. Побожні християни приходили до церкви, били поклони, цілували плащеницю і молили ся.

Вступаючи в церкву, Микола несвідомо перехрестив ся, але коли подав ся в сторону плащениці, нагадав собі нараз „Ідею“, страшну книжку, котра... якже вона каже про Воскрéсенє? Гріх і думати про се в церкві! Гріх?!... — і Микола усміхнув ся.

Усїв в крилос і при блідім сьвітлі кількох сьвічок став оглядати селян. Шепіт молитов і зітхання чути було з усіх сторін. Одна селянка своїм видом і напів голосною молитвою вразила єго. Вона била часто поклони так, щó голосно товкла чолом об підлогу, вона піднімала руки до неба і — не вже таки?... Микола придивив ся ближше: по єї старім, пооранім морщинами лицю котили ся сльози, тихі сльози, щó блистїли у сьвітлі сьвічок. Била ся в груди і припавши до підлоги лежала так кілька хвиль. Хто вона? Недалека сусїдка Миколового батька. Недавно померла їй донька та ще ї дуже тяжкою, неприродною смертю. Микола чув уже, як то було, і хоч не добре розумів причину самовбийства дівчини, але щиро жалував єї й матери. Вдумував ся в положене нещасної матери і радо бачив, щó вона в молитві находила

втихомирене свого болю і полекшу. Як вона молить ся, Боже! Невже-ж таки можливо, щоб такої молитви не вислухали на небесах?...

Селян сходило ся щораз більше. Прийшов і сьвященик. По короткій відправі всі вийшли перед церкву і тут почав ся воскресний обряд. Поважний сьпів церковний проймав Миколу; єму немов мурашки лазили по плечах, доходили до пальців, ніг і рук, а відтак вертали знов на плечі і до голови. Він слухав уважно сьпіву сьвященика і ловив ще пильнійше голоси сьпіваючих селян. Які ті голоси нині безжурні, сказати-б веселі! Немов ті сьпіваки журби й в очи не бачили, немов злидні — не їх щоденне житє, немов остро додержуваний піст не приборкав їх сили душі; сьпівають всі так, як тільки щасливі люди можуть сьпівати. Микола відійшов на бік, щоби здалека послухати, як ті голоси зливають ся в один величній воскресний гимн на честь Спасителя сьвіта. Та як небавом почув пісню сьвященика: „Христос воскрес“, сам підбіг до громади і дзвінким тенором на весь голос став сьпівати разом з селянами милу пісню великодну. Забув на свої пересьвідчення, на своє безвірє, а душа єго злучилась з душами селян, наповнилась тихим щастєм і вірадою та недукавими устами прославляла воскресшого Христа. В одушевленю селян потонув і молодий, скептичний ум та розплив ся сердечною піснею. І ся пісня молодого студента разом зі звуками сїльських дзвонів полинула далеко й високо, так що й жайворонки, божі сьпіваки, замовкли і присїли в зеленім збіжу.

Рожеве сонце висувало ся щораз висше зза виднокруга і зоря ранішна блїдла перед найбільшим божим сьвітлом. З недалекого ліса повіяло різким хо-

лодком на ту громаду, що діждала ся весняного свята і за те дякувала Богу.

Микола наче зі сну збудив ся, коли селяни стали розходити ся. Нараз нагадав собі знову свої звичайні думки, одушевлене щезло, а его місце заняло немиле і важке почуте, що був нещирий. Нещирий?... Ні! От хвиля минає і ему знов так благо на серцю, що прощає всі провини і кільком товаришам з семої кляси, котрих не тернів цілим серцем, і ненавистному Льюгаритмови... Всі дрібні журби его щоденні тепер ще меншають і майже щезають, розходять ся, як отся мрака ранішна від промінів сходячого сонця...

Підчас служби Божої Демидів читав „апостола“, аж серце его батька радувало ся. Що за голос у Миколи! Люди на хори зглядали ся, а навіть доньки свьященика, що сиділи коло престола, звернули на него увагу.

По Богослуженю запросив его свьященик до себе на вечір. Він був рад запросинам, бо завдяки Володкови прибрав ся, як панич, а завдяки Дубровському мав новий капелюх і направлені черевики; значить, не було чого соромитись.

Але коли вечером Микола пішов до свьященика, де були гості, таки чув ся несъмільним. На питане одної панни не знав, що відповісти, і тільки почервонів ся. Панотець і дїсничий розмовляли з ним довше і відтак між собою рішили, що він розумний хлопець. Се признала вкінці і найстарша донька свьященика, котра своєю прихильностию осьмілила его так, що став вповідати свої думки ясно і щиро, а з того взяла ся зовсім нескучна розмова. За те Миколі та панна дуже вподобала ся, а всі иньші видались ему не дуже мудрим...

В перший день науки по Великодни Володко Лу-
жицький прийшов перший до класу, десь зараз по се-
мій годині рано. Ходив задуманий та сумний по класі
і тільки руками розводив. Сідав у лавку, споглядав
хвилинку байдуже на книжку і знов ставав та ходив,
як би не міг собі найти місця. Товариші, щó стали
сходити ся до класу, замітили се і питали ся, що єму,
та він мовчав, як би води в рот набрав. Аж коли
прийшов Демидів, Лужицький припав єму до грудий
і став хлипати.

— Що тобі, Володку? — питав ся здивований
Микола та завів приятеля в куток, щоби иньші това-
риші не чули їх розмови.

— Зрадила мене! зрадила! — нарікав бідний
хлопець.

— Хто такий? Галя?

— Вона, вона! Щоб єї...

— Як же зрадила?

— Володко аж по хвили відповів з очевидним
пересердем в голосі.

— Я їй даю портрет, а вона мені: „Дякую вам,
каже, гарненько. Се буде для мене гарна памятка;
я вас за те запрошу на своє весіле...“ На весіле? Я
не знав, що ї сказати. Питаю ся потім людей, а вона
справді виходить заміж на Зелені сьвята. Що мені
робити? Та я радше в могилу піду, як на єї весіле
поїду...

— Володку, дай же спокій; не говори дурниць.
Адже ти за молодий був для неї. Де-ж їй схотілось би
ждати що-найменче пять, шість літ?!

Приятель мовчав, опершись о стіну.

— Знаєш що, Миколо? — зірвав ся нараз. —
Тепер я не буду ані вчити ся, ані до школи ходити;

стану волочити ся по ночах, запивати ся, все мені одно...

— Тю-тю на тебе! — налякав ся Микола. — От видумав спосіб житя! Та я тебе буду переслідувати, як аєнт від поліції, і не допущу до сего. Ще чого не вигадав! Задля такої дурниці пропадати!...

— Ой! не дурниця се, Миколо, ти не знаєш — бідкав ся Володко.

— Хоч не знаю, та здогадую ся, що се ще невелике нещастє.

І почав Микола потішати зрадженого приятеля, поки вибила осьма година.

До класи увійшов професор історії і байдуже сказав Демидову, що директор кличе єго чогось до канцелярії. Не так байдуже прийняв сю вістку ученик. Він поблід і затремтів. До канцелярії? по що? Вийшов помалу на коритар, станув і задумав ся. Серце в нїм било ся, тіло омлівало... Невже-ж таки тягнуть за тайний кружок?... Налякав ся директор статі в часописи, про котру вже Микола чув, і починає слїдство, чи що такого? Але-ж годі ждати! Відважно, Миколо! Чей тобі директор голови не зірве...

Демидів додав собі відваги, прийняв міну як найспокійнішу і, зачукавши в двері, вступив до канцелярії. Поклонив ся і станув. Директор і не глянув на нього, тільки щось писав. Нараз підняв голову, зірвав ся, прискочив до Миколи, вхопив єго за плечі і потермосив з цілої сили.

— Ти закало гімназії, ти мені будеш молодїж псувати, тайні кружки закладати, атеїзм шприти, щоб газети писали!... Ти не знаєш, що то не вільно, дурню якийсь! Вилетиш з гімназії на чотири вітри; в цілій Австрії не приймуть тебе нігде!

Микола стояв блідий і мовчав. Зпоміж наглого хаосу почувань помалу-помалу підступала до його серця завзятість. Він зрозумів, о що йде, і рішився бути осторожним. Директор по першій нападї гніву сїв на крісло, кинув пером, паперами, встав знову, ступив два кроки в сторону Миколи, але зупинився і сїв знов, тяжко відсапуючи.

— Ми все знаємо — промовив по хвили — отже говори правду. Я не позволю, щоб на мою гімназію пальцями вказували. Про кружок ваш я знав давно, але думав, що се невинні сходи. А ви там атеїзм ширите, соціялізм, Дарвіна читаете!.. Пождіть! дам я вам науку! До остатної сповіди кільканайцять драбів не приступило, між ними і ти! Вижену всіх на чотири вітри!

Микола мовчав, тільки чув, як від хвилі до хвилі коліна під ним гнулися зі зворушення.

— Чому ти не сповідався? — спитав директор, піднімаючись з місця.

— Мені здавалося, що то не провина — відповів Микола тремтячим голосом, котрий зараз йому не сподобався і тому зібрав усі сили, щоби відповідати спокійно.

— Не провина?! — скрикнув директор. — Так ти кажеш?! І хто тебе так навчив?

Микола мовчав.

— Кажі, хто тебе так навчив? Чи може катехит, чи я, чи інші професори?

— Ні, борони Боже — відповів Микола — я сам навчився.

— Ти ще собі глузуєш, осле якийсь! — скрикнув ще сильніше директор і знесилений упав на крісло.

Микола мовчав хвилинку, почім зворушеним голосом сказав:

— Та я не глузую собі, тільки правду кажу. Адже поза школою дещо читає ся, та й не лиш самі шкільні книжки! Щож я тому винен? Ніхто мені не роз'яснить .. в школі інакше, поза школою інакше, одно з другим в незгоді, погодити я не вмію... Мені самому з тим не вигідно.

— Геть мені! Марш, безбожнику! — зірвав ся директор. — Поклич мені ту Лужицького.

Зломаний, розбитий вертав Демидів до кляси. Викликав Лужицького, шепнув сму на коритарі, що за пригода, і з уданим спокоем вернув до кляси. Що такого? що такого? — питали ся шепотом сусіди. Нічо! — відповів Демидів, нахилив ся над своєю книжкою і задумав ся. Професор традував історію, не зважаючи на шепоти в клясі. Небавом вернув Лужицький, почервонілий, як півонія. Через товариша передав зараз карточку Демидову зі словами: „Хтось нас зрадив!“ Демидів задумав ся глибоко над сею пригодною і майже не чув, що говорив професор. Коли вдарила девята година, Лужицький з Демидовим вибігли зараз на коритар.

— Я не признав ся до нічого — зачав Володко. — Сказав, що сповідав ся, що ніякого кружка не було, ніяких безбожних розмов. А він на те: „Ми все знаємо, не бреші!“ Хтось доніс! Впрочім мене то нічо не обходить, нехай і виженуть мене тепер, мені все одно...

— Хто-ж би то доніс? — спитав Демидів немов сам тебе.

— Або-ж я знаю!

— Хтось з наших, чорт би єго вхопив! — і Микола аж зуби стиснув зі злости та поробив кулаки.

На другу годину прийшов професор Дубровський. Усїв на катедрі і довго мовчав. Крутив довгі вуси, гладив бороду і поправляв окуляри. Притім сопів та зпід лоба дивив ся на цілу класу.

— Реформатори! — гукнув нараз і замовк. В класі стало зовсім тихо. — Не зажде один з другим, поки стане послом до сойму, до ради державної, поки більше розуму прибуде, — ні! він уже тепер бере ся направляти сьвіт! О, сину, сьвіт старий, а старого тяжко переробити. А коли думаєш, що зможеш, так на те не пора в гімназії! Здає ся тобі, одному з другим, що ти вже всі розуми поїв, та спімнеш мое слово, коли в друге стілько проживеш, як доси, і сто разів більше навчиш ся, як в гімназії, назвеш себе таки дурним. Були вже більші філософи, як ви, і ті вмирали, невдоволені своїми здобутками, своїм знанєм...

Як молоді жеребці ви брикаєте самопас, то в бурян скочите, то в жито забіжете, то трави скубнете, то листочок зірвете. І годі пастухам вдержати вас у ладі, — у вас же така ріжна вдача, такі ріжні вихованя, а у ваших пастухів стілько своїх власних клопотів! Подають жеребцям січку, хоч би й примащену вівсом, а їм того мало... Вони скочуть в зелений овес, наїдять ся і — дістають охвату...

Ту професор опинив ся, мов би завагав ся чогось.

— Ти, Демидів, розумієш, до чого я річ веду? — спитав ученика.

— Розумію — відповів Демидів.

— І ми розуміємо — сказало кілька голосів.

— Ах! я знаю — зачав професор знову — ви

богато розумієте, а таки ви нерозумні. Сказав би я вам більше, як би можна. Та годі, — і надо мною є власть. Одно, лиш собі запам'ятайте: Добре, коли молодий чоловік привикає любити правду, шукає її, багне за новими науками, читає, спорить... Се-ж та ферментація, з котрої витворює ся напій, піддержуючий силу духа через ціле жите. Та... жаль мені вас, молодих, що за свою цікавість мусите терпіти, що весняні бурі руйнують у вас так часто добрі засіви...

Професор Дубровський очевидно гамував свої думки, не доповідав. На его лиці так і знати було охоту, виговорити ся, але спинив ся. Став поясняти одну поезию в читанці і не стямив ся, як дивними дорогами зійшов знову на пригоду в гімназії. Тепер уже говорив до кінця години. Пояснював, що се таке змаганє до правди, які молодечі пориви і докази, яка ціль житя, як по змозі всякі суперечности годити... Відтак з гумором розповідав, як з найбільших гімназійальних атеїстів бувають дуже добрі сьвященники, як з гімназійальних соціялістів творять ся прикладні бюрократи, а то й лаполизи... Пояснив, чому се так, і порадив добре прослідити дану річ, щоби мати про неї справедливий осуд. Вкінці розповів, як треба виховувати в собі і серце, чутє. Тепер дбають головно про вихованє розуму, а на вихованє серця майже не звертають уваги. Тимчасом розум без серця і серце без розуму не має ваги, затроює жите...

Демидів слухав так пильно професора, що забув навіть свою немилу розмову з директором і свій страх перед вигнанєм з гімназії. Вдивляв ся в Дубровського, як у пророка, ловив думки его та складав пильно у своїм умі. Ах! як же-ж він говорить, той Дубровський! Микола трохи не вибіг з лавки, щоби поцілу-

вати єго в руку, як батька. Але тут нараз дзвінок звістив кінець години, професор урвав свою бесіду, постояв ще хвилюку задуманий на місци, глянув на клясу і помалу вийшов. Миколі вернула неспокійна думка про вигнанє...

Кляса загомоніла, як звичайно підчас павзи. Безжурний товариш Безрогий в спілці з кількома иньшими зложив „менажерію“, котра іржала, кукурікала, гавкала і рохкала... Два завзяті курці, отворивши комин, пускали дим з папіросів у піч, щоб не було в клясі чути.

Директор гімназії не потребував довго слідити, щоб дізнати ся, що діяло ся на сходинах тайного кружка. Кожного ученика, з котрим вів слідство, майже прибивав тим, що сам знав все; хлопців аж дивувало, по що ще питає ся. Поміж членами кружка настав переполох, вони перестали сходити ся, а ті з них, що не сновідали ся, просто стратили надію, що їх задержать на дальше в гімназії.

Микола вже трохи не жалував, що не зробив так, як Володко, котрий висповідав ся, щоб зложити сьвященникови карточку, але не причащав ся. Однак в тім жалю потішав себе, що хоч не обманив нікого. Тепер застановляв ся так глибоко, як тільки міг єго молодий, недосьвідний ум, над тим, чому такі думки, як єго, вважають ся провинною; як погодити се, чого в школі учать, з тим, що доводить ся читати поза школою; чому того не старають ся пояснити в школі, чому не підготовляють учеників, щоби молодий ум потім так не мучив ся від ударів незнаних собі відомостей... Але не находив на се відповіді. Не можна! та й годі,

а не хочеш, то терпи! Ба! перетерпіти можна, але се не рішає загадок..

Бив ся так Демидів з думками кілька днів, вижидав зі страхом кінця слідства, відгадував, що має означати такий похмурий вигляд у Дубровського, чому ненавистний Льюїаритм так радо хотів єго на чімсь „зловити“, хоч не міг, бо застав єго приготовленого — і всі ті думки зазначувались у него назверх так виразно, що Дубровський нераз ставав перед ним і мовчки вдивляв ся в се змарніле, молоде, а таке вже поважне лице.

Скінчило ся слідство. Винників засуджено на карцер, кого на чотири, кого на вісім, а Демидова на шіснайцять годин, бо за ним була вже одна значна провина, що підчас екзорти читав книжечку, а тепер не сповідав ся, ширив атеїзм і соціялізм та роздавав до читаня заборонені книжки. Інші хоч не признавали ся, а Демидів, коли директор вдруге випитував єго, прямо сказав, як і що. І се читав і те читав і тільки — як наївно сказав — рад би знати, по чиім боці правда. Єго переконували більше Ідея, Дарвін, соціялістичні теорії — щож він тому винен?..

Незвичайно всіх застановило, що Білого не покарали, хоч також належав до кружка. Директор знав усіх, хто тоді був на концертї в честь Шевченка, всіх переслухував, а єго мабуть ні; ніхто не чув про се... Підозріне Демидова на Білого ще більше зросло, коли Дубровський вдруге став поясняти, що се таке донос та яка то нечесть бути доносцем. Демидів глянув притім на Білого і замітив, як той мазав олівцем по зошитї та закушував уста. Але не знав ся ще на стілько на людях, щоби з лица вмів вичитувати чужу провину.

І так з непевністю, хто їм таку вчинив прислугу, члени кружка стали відсиджувати кару. Миколі поділено єї на два навороти і загрожено, що як не поправить ся, то найблизша кара — буде прогнане. В карцері думав Микола над тим, щоби то було, як би его справді прогнали з гімназії. Біда була-б — щож більше? А батько, мати, що сказали би? Коли Микола уявив собі, як би мати плакала, то й самому моторошно стало. Тільки надії мали на нього, дивились, мов на сонце, радувались кожним его приїздом, уважали его найлучшою дитиною, а ту — его прогнали з гімназії! Ось тобі син! ось тобі потіха! Діждали ся батько-мати сорому на ціле жите. Ціле село сьміє ся, всі пальцями вказують на них. А декому вже й відпала охота, давати снна до висших шкіл...

І Микола уявив собі наслідки прогнання так, як би вже зазнав сего лиха. Прогнали — і що тепер чинити? куди повернути ся? Ні на село вертати, ні школи кінчити! Боже, адже се було би нещастє на ціле жите!

І то за що? за що? За те, що був цікавий до книжок, котрі так его душу томили? За те, що зневірив ся в дотеперішніх своїх учителів і пробував шукати сам дороги до правди? За те, що мимохить позбув ся потіх релігії, які перше певно, найпевнійше в сьвітї мав? Щож се значить ся? За щож карають? Чи та кара наверне его на давну дорогу?...

І подумав собі Микола, що того всего не було би, як би хтось не доніс, як би не Білий... Бо то він доніс — нічого й перечитись. Чому тепер так уникає его і Лужицького? чому так присмирнів і надіє ся вернути наново до інститута? То він, певно він, скотина! І з таким підлим „товаришем“ сиди та вчи ся

в одній класі! І таку справдішню закалу держать в гімназії! І такий „многонадійний“ молодець має так починати свою кар'єру!

А лихо-ж би его побило! — аж скрикнув Микола на вдивовижу кільком союзникам і на знак свого пересердя вдарив кулаком в лавку. Так ті думки розлютили его. Чим більше застановляв ся над тим, тим більше підступав до его серця гнів, кулаки стискали ся, очи ясніли, віддих прискорював ся...

Відсидівши кару, Демидів значно присмирнів. Учив ся пильно, навіть на радість Льогаритма зрозумів всі тайни аналітики, і не балакав з ніким, тільки з Лужицьким, котрий помалу забував свою страту і зневагу та, погулявши з рознуки раз до півночи, не гадав уже сего повтаряти. Перестав також рисувати, якось відпала ему охота, і дивним дивом навіть професору Дубровському, для котрого задачі вирабляв завсїгди з такою охотою і фантазією, найновішу задачу написав коротко та й досить недотенно. Сам Дубровський те замітив...

В ту пору лучило ся Демидови незвичайно прикра пригода. Приїхав сьвященик, батько сих двох учеників-братів, котрих Микола вчив. Дізнав ся, яку мав кару учитель его синів і за що, налякав ся дуже того впливу его на дітей і звільнив его від обовязку. Микола запевняв, що зі своїми учениками ніколи не говорив про такі справи, як безвіре і иньше, однак сьвященик не дав ся пересьвідчити, признав ему, що доси був вдоволений з него, бо діти вчили ся добре, заплатив ему, що належало ся, а щоб Демидів не мав жалю до него, то ще хотів ему дати дарунок. Іменно

прощаючись заповхав йому кілька банкнотів в руку. Демидів глянув на банкноти, відтак на сьвященника, сказав: „Мені досить того, що належить ся“, подаровані гроші поклав на стіл і, поклонившись, вийшов чим скорше з хати. Їму було так чогось гірко на серцю, так на плач йому збирало ся, а плакати не міг.

Придавлюваний жаль помалу-помалу зміняв ся у него в пересерде, котре проявляло ся гірким усьміхом на устах або дотинками. Призвичаєний до злиднів він не лякав ся їх, на обіди в кухні людовій ще гроші мав, але жити з кількох гульденів місячно до вакацій — таки буде трудно. Він рішив ся спокійно ждати на те, що хвиля принесе, і не опускає рук, але разом не мав надії, що дістане які нові лекції. Сподівав ся лише, що як перебув уже неодні злидні, так і сї перебуде. Але така зневага від сьвященника [він уважав се зневагою] боліла єго і гризла тяжко. Адже вчив синів добре, вони любили єго і слухали! Чому-ж батько нагнав єго, засоромив перед дїтваками? Що тепер ті діти будуть думати про него?...

Роздратований сею подією, прийшов Демидів по полудни до школи. Лужицький, дізнавшись про єго пригоду, потїшав єго, що „якось то буде“. Я — каже — гірше перебув, а от, минуло ся. У відповіді на се Демидів, з гірким усьміхом на устах, став рисувати крейдою на таблиці портрет дївчини, під котрим дав підпис: Галя. Лужицький скоренько стер губкою портрет. Тодї молодий рисовник нарисував собаку, як стоїть на задних лабах перед якимсь паном, і під собакою написав „Білий“. Коли се замітили товариші, в клясі настав сьміх. Сам Демидів усьміхнув ся: собака була добре нарисована.

— Білий! Білий! — стали кликати — ходи подиви ся на свій портрет.

Білий справді прийшов до таблиці. Ненавистними очима глянув на Демидова, захмарив ся і воркнув:

— Ти, безбожнику якийсь!

— Ов, який мені побожний найшов ся! Білий зве ся, а чорну совість має. Ти від коли став таким побожним? — питав ся глумливо Лужицький.

— А тобі що до того?

— Вже тебе до інститута прийняли? — дотинав Лужицький.

— Чуєш! — скрикнув Білий — будеш бачити, що з того вийде. Я зараз...

— Підеш певно поскаржити ся директорови. Штубак! — промавляв противник звільна.

— Щоби-сь знав, що піду. Ви мені жити не даєте, ви, атеїсти, соціялісти!...

— І що ти дістав за се, що тоді доніс на нас?

— А тобі що до того, того висмарованийий?

Підчас сеї перепалки Микола підступав мовчки щораз ближше до Білого, закушував уста аж до крови, стискав кулак, а при остатних словах доносця, скочив на него нагло і з цілої сили ударив его в лице.

— Ах, ти, скотино якась! — скрикнув притім, аж засопів.

Білому потекла кров з носа. Він прискочив до Демидова і хотів ему віддати пощечину, але розлючений Демидів ухопив его за рамена, потермосив та й відкинув від себе, як сніп соломи. Білий упав назад на землю, вдарив ся головою об стіну і набив собі гудза. Побіг зараз з плачем до канцелярії директора, а Демидів усів в лавку. На нім ціле тіло дрожало, піт виступив на чоло, а кулак не розводив ся.

Всі ученики семої класи поторопіли, затихли у лавках, бо певні були, що директор ось-ось надбігне. Директор справді надійшов, тріснув дверми, кинув капелюх на катедру і, повівши люто очима по класі, крикнув:

— Де сей розбишака Демидів?

Демидів підняв ся з лавки і певним голосом відповів:

— Я ту, пане директор, але я не розбишака.

— Ти ще мені будеш відповідати! Геть мені з гімназії, забирай ся! Тобі свині пасти, а не до гімназії ходити!

— Волю свині пасти, як з такими Білими разом учити ся — відрізав Микола. — Я вже свині пас хлопцем дома, для мене се не новина.

Але з місця не рушав ся.

Директор прискочив до лавки і вхопив єго за обшивку.

— За двері! — крикнув, мов несамовитий.

— Я сам вийду, не дам викинути себе!

І коли директор єго обшивку пустив, Демидів забрав свої книжки і капелюх та помаду вийшов з класи. Але скоро тільки перейшов коритар і ступив на сходи, почув нараз, як під ним угинають ся коліна, як млість якась нападає єго, ціле тіло слабне — книжки висунулись єму з рук і він упав омлілий на сходах...

Саме тоді ішов професор Дубровський на лекцію до осьмої класи. Іде, дивить ся: на сходах лежить чоловік, а коло него розкинені книжки. Глянув в лице — се-ж Демидів! Скоренько підняв єго і заніс на коритар та перехожому ученикови казав зараз принести води. Та ще той води не приніс, а вже Демидів сам

прийшов до пам'яті і здивованими очима спозирав довкола. З семої класи долітав грімкий голос директора...

— Що тобі? — спитав Дубровський.

— Я хорий — шепнув Демидів, підводячись з трудом з підлоги.

— Покличте зараз сторожа!

Студенти, щó обступили Демидова, побігли по сторожа. Дубровський дав сторожеви на дорожку і казав відвезти Миколу до дому. Микола дав ся вести, як дитина. Професор проводив его очима, доки той не щез на скруті сходів...

Коли дома, лежачи на ліжку, Демидів успокоїв ся і міг знову льоїчно думати, жаль, неказаний жаль здавив ему горло. Він принав лицем до подушки і гірко заривав. „Що скаже батько! що скаже мати!“ — приповідав лише і заливав ся сльозами. Сторожихи і сторожа не було дома, були на послузі; тільки дівчинка їх малолітна здивовано дивилась на Миколу, а відтак і собі заплакала.

Се спинило плач Миколи. Встав з ліжка, утихомирив дитину, усів відтак на крісло та став перевертати свої книжки і зошити. Дивив ся на все, мов пращав ся з тим, а сльози мимохіть котились ему з очий. В руки попав ся ему зошит з задачами, що їх писав так радо для Дубровського. Став перевертати картки і перше, що замітив крізь сльози, то були слова з тої хваленої задачі: „Але бувають і такі огородники, щó як стануть нагинати деревину, то й зломлять.“

Зошит випав Демидову з рук, він поклав голову на стіл і сидів так, мов задеревілий. Голова боліла его і коли по ній які думки снувались, то й ті були

неясні, мов туманом повиті. Так застав его Лужицький, котрий зараз по науці шкільній прийшов потішити свого приятеля...

Демидова не прогнали з гімназії, лише дали ему свідощтво відходу і порадили записати ся до иньшої гімназії. З обичаїв дістав злу ноту, впрочім зі всіх предметів мав ноту добру. Казали, що Дубровський дуже побивав ся за Демидовим і не допустив, щоб его формально прогнали. Відтак сам ходив до дирекції другої гімназії просити, щоб Демидова прийняли, що і стало ся. Крім сего постарав ся о нові лекції для него, між иньшим приняв его за учителя до свого шестилітного сінка, котрого мав обучати грамоті.

І. Ланска. Обрусителяї, повість з рос. життя, 2 частин	—60 ар.
О. Обачний. Соціалети межі семинаристами	—15 " "
Григ. Квітка. Маруся, оповідане	—10 " "
Волод. Масляк. Поезії ч. I	100 " "
Закон о загальнім ополченю	—45 " "
Н. Гоголь. Оповіданя	—35 " "
" Вечерниці	—10 " "
" Мертві душі, повість	180 " "
С. Нагибіда. Про руску правосінь	—05 " "
Абгар Солтан. При стрілецькій ватрі	—40 " "
Корн. Устиянович. М. О. Раевский і російський панславизм	—80 " "
Залуквич. Кістяки Гоальбайна ч. 2.	—15 " "
„Зеркало“ з року 1890, 1891 і 1892 по	200 " "
Бібліотека Батьківщини ч. II.	—20 " "
Север. Задля святої землі	—50 " "
Вас. Чайченко. Твори ч. I. 80 кр., ч. II. 60 кр., ч. III.	—80 " "
" Книга казок поезії часть II.	—60 " "
" Під хмарним небом, поезії ч. I.	100 " "
" Хома Макогін, убогий наймит	—5 " "
" Робинзон	—20 " "
" Олесья, Комар, Дума про княгиню, Грицько, Що страшніше, по	—5 " "
" Книга байок	—50 " "
К. Т. Подоленко. За громаду. Хроїка	—20 " "
Заниски товариства імені Шевчика ч. I, II, III, IV, V, VI, VII.	100 " "
О. Кенан. Сибір ч. I. і II.	120 " "
Г. Данилевский. Збігці в Новоросії	100 " "
Тарас Шевченко. „Кобзар“ 2 томи 450 ар. без перес., з перес.	500 " "
" Кобзар для дітей	—20 " "
" Поезії ч. I. и II. по	—35 " "
Мапа етнографічна України Русі	—20 " "
Каталог предметів малорускої старини колекції В. В. Тарновского	—30 " "
Книга пісень Генрика Гейне, Лесі Українки і Макс. Стависького	—80 " "
Лесья Українка. На крилах пісень	—60 " "
М. Лисенко. Коза дєреза, дитяча оперета	—80 " "
" Різдвяна ніч, опера	—30 " "
Твої і Трофима Зильківського ч. I. і II. по	100 " "
Еміль Золя. Мрія, повість	100 " "
Еркан Шатріян. Пані Тереса, повість	—80 " "
Вол. Короленко. Саїній музика, повість	—60 " "
О. Я. Кониський. Оповіданя	—30 " "
" Т. Шевченко, вік парубочий	—20 " "
" " в академії	—20 " "
" " до арешту	—20 " "
Юрій Еберс. Ното sum, повість	120 " "
Евген. Гребішка. Чайковский, повість	—70 " "
" Байки	—10 " "
Ганна Кері. Замок Деалї, повість	250 " "
Веслодод Гаршин. Малярї, оповідане	—10 " "
М. Родзвїчівна. Дєвайтїс, повість	100 " "
Павло Граб. Збірник поезій ч. I.	—20 " "
" З чужого поля	—20 " "
Фр. Гавїта. Гетьман Мазєна	120 " "
Вальтер Скот. Рїшард лївїне серце, повість	120 " "
Уманець і Спілка. Словар російсько-український часть I. і II. по	250 " "
Петро Лїотї. Рїбак ісляндский, повість	—60 " "
Іван Беззгороний. Відношеня обрядовї в всхідній Галичинї	—30 " "
І. А. Гончаров. Обломов, повість	180 " "
М. Загірня. Жанна д' Арк, орлеанська дїва	—10 " "
" Про Оврама жидовина і Хведора християнина	—10 " "
Юрій Онет. Великий лїм, повість	200 " "
Володимїр Назвоцький. Твори ч. I.	120 " "
Вільгемїна Гїлєри. Власними силами, повість	120 " "
Ігнат Онішкєвич. Руска бібліотека ч. III.	150 " "
Федор Достоевский. Вина і кара, повість	400 " "
Др. Кость Левіцький. Німєцко-русский словарь правничий	350 " "
Юл. Стїнде. Родина Бухгольцїв, повість	160 " "

